

УДК 343.985:343.62

Пясковський Вадим Валерійович –
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник начальника кафедри
криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ

Особливості перевірки доказів, отриманих за участі неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів

Розглянуто проблемні питання, пов'язані з особливостями перевірки доказів, отриманих за участі неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. Запропоновано використовувати результати психолого-психіатричної експертизи неповнолітнього щодо визначення рівня його психічного розвитку, здатності правильно сприймати, розуміти й оцінювати події, що відбулися за його участі, безпосередньо не перед проведенням слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього, а після них, що дасть змогу не лише скоротити строки розслідування, а й слугуватиме відповідним доказом об'єктивності його показань.

Ключові слова: потерпілий; неповнолітній; слідчий; правоохоронні органи; насильницькі злочини.

Згідно до ст. 91 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, перевірка доказів є обов'язковою складовою процесу доказування [1]. На думку багатьох учених, перевірка доказів під час розслідування передбачає діяльність слідчого з аналізу й синтезу доказів, зіставлення їх із наявними доказами, визначення їх джерел, одержання нових доказів [2, с. 125; 3, с. 56–61]. З огляду на викладене, у контексті нашого дослідження під час перевірки доказів особливе значення мають докази, отримані під час проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітніх. Саме на таких доказах повинна ґрунтуватись перевірка, яку слід організувати таким чином, щоб не лишити поза увагою важливі відомості про обставини, що

мають значення для розслідування насильницьких злочинів, учинених стосовно неповнолітніх.

Під час розслідування зазначених злочинів питання щодо перевірки доказів, отриманих за участі неповнолітніх потерпілих, є особливо актуальним. Дитяча психіка, притаманна всім неповнолітнім, суттєво впливає на їх свідомість, поведінку, ставлення до того, що відбувається, у тому числі й до процедури слідчої (розшукової) дії. Це, звісно, необхідно враховувати незалежно від того, у якому процесуальному статусі перебуває неповнолітній. Поведінку останнього під час слідчої (розшукової) дії зумовлюють, насамперед, вікові й психічні особливості, що впливають на сприйняття та запам'ятовування ними обставин, які цікавлять слідчого, а також на подальше їх відтворення.

Загальним питанням перевірки доказів у кримінальному провадженні приділено увагу в наукових працях Ю. І. Азарова, О. В. Астапенко, Г. Ю. Бондар, Ю. М. Грошевого, С. М. Стахівського та інших учених [3–6]. Однак на сьогодні недостатньо вивчено специфіку цієї діяльності, зокрема коли йдеться про докази, отримані за участі неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів.

Під час перевірки доказів, де головними є ті, що отримані безпосередньо від неповнолітнього, необхідно враховувати обставини, за яких правоохоронним органам стало відомо про факт насильницького злочину, учиненого щодо неповнолітнього. Як свідчать результати проведеного дослідження, інформація про насильницькі дії може бути отримана або безпосередньо від неповнолітнього, або з інших джерел (наприклад, від батьків чи інших близьких родичів, з медичної установи, дитячого будинку-інтернату, дитячого садка тощо). У ситуаціях, коли відомості про насильницький злочин отримані безпосередньо від постраждалої дитини, вони є не тільки початком усього процесу розслідування, а й, порівняно з іншими ситуаціями, більшою мірою містять достовірні дані. Якщо інформацію про факт насильства співробітники правоохоронних органів одержали від батьків або інших близьких родичів, з медичної або дитячої установи, до відомостей, отриманих під час спілкування з постраждалою дитиною, необхідно ставитись особливо обережно, оскільки є висока ймовірність дачі нею неправдивих показань.

Неправдиві показання неповнолітніх, окрім свідомої відмови говорити правду, можна пояснити навіюванням, впливом дорослих,

фантазуванням або наслідком невмотивованого бажання збрехати. У разі фантазування в показаннях неповнолітніх неправда змішується з правдою або придуманими нелогічними подробицями, тому рекомендується максимально деталізувати повідомлені ними відомості з метою пошуку даних, що можуть бути перевірені іншим шляхом.

Ефективним у цьому разі може бути повторний допит. Дослідження психологів і слідча практика показують, що в пам'яті дітей порівняно швидко стираються або замінюються новими вигадані деталі (звісно, якщо зацікавлені в перекручуванні істини особи не вжили заходів щодо закріплення в пам'яті допитуваних неправдивої інформації). Якщо на повторному допиті дитина дослівно повторює раніше надані показання, вживаючи водночас вирази, не властиві її віку, слідчий вправі припустити, що такі показання є наслідком впливу дорослого.

Незважаючи на окреслені можливості перевірки правдивості раніше наданих показань, більшість дослідників висловлюються проти повторних допитів дітей. Так, А. Є. Брусиловський зазначає, що «під час повторних показань висловлювання неповнолітніх свідків іноді «застигають», стають заученими, стереотипними. Ця «кристалізація» показань робить їх мертвими, непридатними для встановлення істини. У цьому разі тотожність повторних показань не свідчить про їх вірогідність» [7, с. 24].

Це особливо властиво показанням неповнолітніх потерпілих, отриманих через тривалий час після їх першого допиту. У цей період завдяки уяві, фантазії, під впливом розмов і пліток відбувається доповнення реальної картини злочинного посягання. Унаслідок цього з'являється підвищена схильність до перебільшення дій злочинця, заповнення прогалин під час відтворення подій уявними сценами, перетворення сумнівів і підозр, висловлених батьками й іншими особами, на реальні факти. В окремих випадках неповнолітні під впливом злочинця та його рідних неправдиво звинувачують у вчиненні злочину невинних, зокрема тих, до кого з різних причин ставляться з ворожістю.

Проте, незважаючи на зазначену вище небезпеку суттєвого перекручування показань, повністю відмовитися від повторних допитів неповнолітніх не можна. Якщо неповнолітній перебуває в стані надмірного збудження або, навпаки, апатії, пригніченості у зв'язку з подією злочину, доцільно обмежитися допитом лише в

обсязі, необхідному для здійснення невідкладних слідчих (розшукових) дій, на певний час відстрочивши детальний допит. Передусім, це стосується потерпілих, які на першому допиті, проведеному безпосередньо після злочинного посягання, не завжди повно й детально можуть описати дії злочинця. Неповнолітній не тільки наляканий, схвилюваний, на нього ще додатково впливає негативна емоційна реакція батьків і близьких, а також незвична обстановка та процедура допиту.

Збудження, напружено-емоційний стан неповнолітнього потерпілого суттєво гальмують процес відтворення ним показань. Тому з урахуванням ремінісценції, що визначає більшу продуктивність і змістовність відстроченого відтворення інформації, доцільно пізніше запланувати повторний допит неповнолітнього потерпілого, але не пізніше двох-трьох днів із моменту злочинного посягання, оскільки потім може виникнути процес забування.

Перевіряючи інформацію, яку надали неповнолітні, потрібно враховувати основні особливості психічної діяльності дітей, що дають змогу запам'ятовувати події, які відбулися за їх участі, для подальшого відтворення. Залежно від приналежності до певної вікової групи неповнолітні за характером і ступенем вираження психічних процесів суттєво різняться між собою. Безсумнівно, здатність запам'ятовувати й потім відтворювати побачене є різною в п'ятирічної дитини та п'ятнадцятирічного підлітка.

Таким чином, результативність слідчої (розшукової) дії, проведеної за участі неповнолітнього, безпосередньо залежить від знання слідчим як основних психологічних характеристик тієї вікової групи, до якої належить дитина, так і її особистісних якостей. І якщо вивчення останніх відбувається здебільшого на стадії підготовки до слідчої (розшукової) дії, то одержання базових знань щодо вікової періодизації неповнолітніх – елемент професійної підготовки слідчих. З огляду на це, перспективним напрямом розвитку слідчої тактики є розроблення системи прийомів і рекомендацій щодо проведення слідчих (розшукових) дій за участі представників різних вікових груп неповнолітніх (дошкільнят – від 3 до 6–7 років; молодших школярів – від 6–7 до 11–12 років; підлітків – від 11–12 до 14–15 років).

Таким чином, перевіряючи докази, отримані під час проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього, необхідно обов'язково враховувати результати психологічних і

психіатричних досліджень неповнолітніх. Сумнівною є позиція О. Ю. Скичко про те, що такі дослідження необхідно проводити лише до проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього (наприклад, допиту неповнолітнього потерпілого) [8, с. 99–100]. Результати вивчення слідчої практики доводять, що в слідчого часто бракує часу для одержання висновків експерта про психічний стан неповнолітнього, а показання дитини є дуже важливими для вибору напряму розслідування насильницького злочину. Зважаючи на цю обставину, пропонуємо використовувати результати психолого-психіатричної експертизи неповнолітнього щодо встановлення рівня його психічного розвитку, здатності правильно сприймати, розуміти й оцінювати події, що відбулися за його участі, а також інші обставини, не до проведення слідчих (розшукових) дій, а після, що дасть змогу не тільки скоротити строки розслідування завдяки очікуванню результатів експертизи, а й слугуватиме відповідним доказом об'єктивності показань.

Результати проведеного дослідження довели, що в практиці призначення та проведення судових експертиз щодо неповнолітнього потерпілого наявні такі недоліки:

1) неправильне формулювання й постановка запитань експертові;

2) штучне обмеження меж експертного дослідження;

3) відмова від призначення й проведення експертизи, коли в цьому є потреба.

Як відомо, поставлені експертові запитання не повинні сягати за межі його компетенції. Однак слідчі іноді порушують це правило й ставлять такі питання:

1) чи перебував потерпілий у безпорадному стані?

2) чи є потерпілий процесуально дієздатним?

3) чи міг потерпілий чинити опір?

4) чи правдиві показання потерпілого?

Експерти, досліджуючи фізичний і психічний стан неповнолітнього потерпілого, його вікові й індивідуальні психологічні особливості, можуть тільки вказати на властивості, що зумовлюють неможливість розуміти характер і значення вчинених дій винного та/або чинити йому опір, а також правильно сприймати, запам'ятовувати, осмислювати,

відтворювати сприйняте; перешкоджають здійсненню потерпілим своїх процесуальних прав і обов'язків.

Згідно з результатами дослідження, слідчі нерідко формулюють досить заплутані запитання, що не завжди стосуються статусу потерпілого, наприклад:

1) чи не зумовлено психічне захворювання потерпілої її пасивністю під час зґвалтування?

2) який був психологічний стан потерпілої під час зґвалтування?

3) чи могла потерпіла керувати своїми діями в момент зґвалтування?

На такі запитання експерти не можуть відповісти.

Слідчі не завжди враховують інтелектуальний (неможливість розуміти характер і значення вчинених дій) і вольовий (неможливість чинити опір) елементи, що характеризують неповнолітнього потерпілого в момент насильства. Під час призначення експертиз інколи необґрунтовано звужують межі дослідження, пропонуючи експертам запитання, що стосуються встановлення здатності потерпілого чинити опір. Водночас здатність неповнолітнього потерпілого правильно розуміти характер і значення вчинених стосовно нього дій не досліджують.

Вивчення постанов про призначення судових експертиз показало й інші недоліки в діяльності слідчих. Наприклад, поширеною є практика, коли поставлені експертів запитання не відповідають меті призначення експертизи.

Під час розслідування насильницьких злочинів, учинених щодо неповнолітніх, експертам нерідко ставлять запитання про відповідність рівня розумового розвитку потерпілого його фізичному віку. Щодо цього науковці підтверджують недоцільність постановки такого запитання, оскільки воно не має законного підґрунтя [9, с. 109].

Ми погоджуємось із цією ідеєю та вважаємо недоцільним з'ясовувати відповідність рівня психічного розвитку неповнолітнього його фізичному вікові, а експертним шляхом досліджувати здатність неповнолітнього розуміти характер і значення вчиненого щодо нього злочину.

Одним із суттєвих недоліків у діяльності слідчих є відмова від призначення та проведення судових експертиз за наявності всіх необхідних підстав. За даними нашого дослідження, нерідко

в кримінальних провадженнях експертним шляхом не вивчають питання щодо здатності потерпілого розуміти характер і значення вчинених дій винного й чинити йому опір, а також можливості брати участь у слідчих (розшукових) діях.

Таким чином, важливою передумовою перевірки доказів, отриманих під час проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього, є результати психологічного та психіатричного дослідження цих осіб. Пропонуємо використовувати результати психолого-психіатричної експертизи неповнолітнього щодо визначення рівня його психічного розвитку й здатності правильно сприймати, розуміти й оцінювати події, що відбулися за його участі, а також інші обставини, не до проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього, а після, що дасть змогу не тільки скоротити строки розслідування завдяки очікуванню результатів експертизи, а й слугуватиме відповідним доказом об'єктивності його показань.

Під час проведення слідчих (розшукових) дій за участі неповнолітнього важливо орієнтуватися на вікові особливості дитини. Урахування специфіки розвитку дитячої психіки може суттєво допомогти слідчому під час розслідування насильницьких злочинів, зокрема перевірки зібраних доказів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 376 с.
2. Кримінальний процес : [підручник] / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, П. Д. Письменного. – К. : Центр учб. л-ри, 2013. – 544 с.
3. Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : [наук.-практ. посіб.] / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – К. : КНТ : Фурса С. Я., 2006. – 272 с.
4. Азаров Ю. І. Доказування на досудових стадіях кримінального процесу : [навч.-метод. посіб.] / Ю. І. Азаров, Г. Ю. Бондар. – К., 2008. – 151 с.
5. Астапенко О. В. Витребування та подання предметів і документів як способи збирання доказів на досудових стадіях

кримінального процесу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. В. Астапенко. – К., 2009. – 16 с.

6. Стахівський С. Перевірка доказів та їх процесуальних джерел у кримінальному процесі / С. Стахівський // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 5. – С. 144–146.

7. Брусиловский А. Е. Судебно-психологическая экспертиза. Её предмет, методика и пределы / А. Е. Брусиловский. – Х. : Юрид. изд-во Украины, 1929. – 107 с.

8. Скичко О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Скичко Ольга Юрьевна. – Саратов, 2005. – 222 с.

9. Щерба С. П. Охрана прав беспомощных потерпевших по уголовным делам : [пособие] / С. П. Щерба, О. А. Зайцев, Т. Е. Сарсенбаев ; под ред. С. П. Щербы. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 200 с.